

Адреса для покликань: Емоційне виховання школярів на уроках риторики // Риторизація педагогічного процесу в умовах реформування освіти (З досвіду роботи вчителів початкових класів, учителів російської мови, російської та зарубіжної літератури школи-гімназії № 33 м.Полтави): Зб. Науково-методичних матеріалів / Укл. Г.О.Нарєжна. – Полтава: ПОПОПП, 2000. – С. 11 – 24.

О.О.Лобач, доцент, кандидат педагогічних наук, науковий керівник гімназії № 33

Емоційне виховання школярів на уроках риторики

*“Дар переконливого мовлення є той самий,
що й дар лікування, бо лікування допомагає тілу,
а переконливе мовлення лікує душі”*

(Ф.Прокопович)

Класична риторика у кінці ХХ ст. оновлюється як наука філософсько-дидактичного спрямування, тому що без уміння вести конструктивний діалог, диспут, спілкування неможливі педагогіка співробітництва та співтворчості, демократизація та гуманізація освіти. Сучасні вчені-психолінгвісти наголошують на використанні риторики як засобу мовленнєвої агресії, маніпулювання людьми, що призводить до дегуманізації та девальвації слова. На противагу агональній риторичі гуманістична риторика, на думку Г.М.Сагач та І.А.Зязюна, – це “класична синкретична наука й мистецтво ефективної переконуючої комунікації в ім’я істини, добра, краси” [1, с. 182]. Вони вважають, що риторика має стати

- ◆ вагомим чинником гуманізації суспільства, бо конструктивний діалог допоможе людям приходити до спільної думки, до згоди у розв’язанні проблем через підвищення мистецтва аргументації, пошук консенсусу й діалог культур;
- ◆ засобом ідейно-художнього виховання духовно-інтелектуальної еліти, її “самоперебудови”, бо риторика розвиває певну систему якостей особистості (культуру мислення, культуру мовлення, культуру поведінки, культуру спілкування);
- ◆ природною формою існування мови в контексті активізації інтелектуальних, морально-духовних потенцій особистості;
- ◆ основою системної мисленнєво-мовленнєвої діяльності, систематизатором процесу навчання [там же, с. 162–178].

Мета пропонованої статті – визначити можливості емоційного виховання через рідне слово, яке на уроці риторики виступає засобом налагодження гуманних взаємовідносин між людьми через адекватне самовираження й сприймання іншого.

Ми розуміємо емоційне виховання як цілеспрямоване формування емоційної культури особистості школяра, бо “Емоційна убогість... – це напівзав’язані очі. ...треба зняти цю пов’язку з дитячих очей, відкрити перед

маленькою дитиною багатогранний світ людських почуттів” В.О. Сухомлинський [10, с. 452].

В останніх дослідженнях емоційну культуру розглядають як “здатність оптимально здійснювати регуляцію і саморегуляцію психічних станів в екстремальних і спокійних життєвих ситуаціях, як уміння глибоко відчувати внутрішній світ” іншого [9, с. 54].

І. Карпенко та І. Сілютіна інтерпретують емоційну культуру як вищу форму “ціннісного ставлення особистості до соціоприродної дійсності, особистісного узагальнення та прояву соціального досвіду різноманітної діяльності та спілкування” [3, с. 54], як “аналог духовної культури в цілому” і в той же час підсистему останньої. Нам здається, що тут автори дещо завищили статус емоційної культури, а це не дозволяє диференціювати характерологічні особливості феномену. Далі вони наголошують, що “Сутність і зміст емоційної культури не виводиться та не вичерпується поняттями “емоція”, “почуття” або “переживання”, хоча в той же час емоційний компонент в цій культурі є домінуючим” [там же]. Тут виникає проблема підміни однієї категорії (“духовна культура”) іншою (“емоційна культура”). Можливо, треба було зупинитись на більш усталеному понятті педагогічної науки – “емоційний компонент духовної культури особистості”, який би не викликав заперечень і чітко окреслював межі предмету дослідження.

“Емоційна культура” – багатогранне поняття. З одного боку, його розуміють як синонім культури емоцій і почуттів, а з іншого, – як емоційно-якісну характеристику власне культури. На наш погляд, гнучкість української мови дозволяє позбутися термінологічної невизначеності. Відповідні словники пропонують застосовувати як тотожні слова “емоційний” та “емоціональний”. Нам здається, є сенс дати цим прикметникам різне семантичне навантаження. *Емоційне* – те, що безпосередньо пов’язане з емоціями. Наприклад, емоційна сфера особистості, емоційні процеси, емоційне виховання тощо. *Емоціональне* слід інтерпретувати як специфічну ознаку, рису, якість певного явища чи предмету, насиченість емоціями певної дії, діяльності. Наприклад, емоціональна людина, емоціональний урок, емоціональний виступ і т. ін. Безумовно, розв’язання мовно-семантичної проблеми знаходиться у полі інтересів філологічної науки, а ми лише уточнюємо зміст ключового поняття.

Спираючись на результати власних досліджень емоційної культури учнів та вчення В.О.Сухомлинського, до складових емоційної культури, зокрема, ми відносимо

- “емоційність природи” – здатність до переживання широкого емоційного діапазону, тонкість емоцій;
- щирість переживань;
- співпереживання – “відчування духовного світу” іншого, вміння настроїтись на звучання “музики” його душі;
- “внутрішню емоційну самодисципліну” – здатність керувати своїми емоціями, щоденними і щогодинними збудженнями, бажаннями і останні свідомо обмежувати;

- емоційну спрямованість особистості як єдність моральних, інтелектуальних, естетичних і практичних емоцій.

Спеціалісти з проблем риторики С.П.Іванова, Т.А. та Н.В.Ладиженські, С.О.Мінеєва, Р.І.Нікольська, Г.І.Сорокіна, О.А.Юніна передбачають формування таких умінь:

- Вести бесіду на різноманітні теми, які входять до кола культурної, компетентної людини;
- Слухати й чути співрозмовника, етично ставити запитання й подавати репліки, розвивати тему, аргументувати заперечення;
- Брати участь у дискусії;
- Виступати перед аудиторією;
- Вільно викладати свої думки, висловлювати переконання, коментар;
- Проникати у задум чужого мовлення, розрізняти внутрішній зміст, давати загальнориторичну оцінку прослуханого виступу чи тексту;
- Мати розвинене мовне чуття, інтуїцію оратора, який гостроестетично сприймає текст, художнє слово.

З перших уроків риторики учні вивчають тему “Як ми говоримо”, яка обіймає проблеми темпу, тону та інтонації мовлення, настрою й почуттів тих, хто спілкується, особливості їхньої міміки, жестів і пози, виразу обличчя тощо. Чому автори підручників з перших кроків у світі красномовства звертають увагу саме на емоціональність мови?

Відомо, що емоціональність змінює сприйняття мови. Вона впливає не тільки на увагу, мислення, пам'ять, а навіть на чутливість слухового аналізатора. Емоціональність є не прикрашування мови, а її необхідний компонент, тому що у процесі спілкування ми намагаємося не тільки ясно, просто, доступно висловити думку, але й виразити свої почуття, переживання, щоб співбесідник нас правильно зрозумів, а слухачі – захопилися нашими ідеями й переконаннями. Могутню силу емоцій описує Ф. Ларошфуко: “Пристрасті – це єдині оратори, докази яких є завжди переконливими, їхнє мистецтво народжене начебто самою природою і ґрунтується на незмінних законах. Тому людина безхитрісна, але захоплена пристрастю, може переконати швидше, ніж людина красномовна, але байдужа”, “ось таким способом багато ораторів за допомогою тільки шуму справляють сильне враження на слухачів” [цит. за 1, с. 181]

Емоціональності мові надають щира захопленість і відвертість. Класична антична риторика розробила особливу етичну категорію – образ оратора, котрий почуттям, волею, розумом викликає довір'я аудиторії, котрий здатний керувати собою й іншими, бо в основу риторичної етики закладалося поняття блага й справедливості. Але західний і східний (слов'янський) риторичні ідеали діаметрально протилежні. На Заході мовлення є засобом самоствердження, самореклами, самопрезентації. На Сході мовлення регламентувалося вимогами достойної поведінки християнина: привітність, веселість, щирість, простота, невимушеність, доречне мовчання, неконфліктність, заборона хули на ближнього, пустопорожньої балаканини, багатослів'я, перевага похвали,

нереагування на образи, вгамування гніву співрозмовника миролюбністю (А.К.Михальська, Г.М.Сагач).

У риторичі Феофана Прокоповича у розділі п'ятому "Про трактування почуттів" читаємо, що "радість, яку відчуває душа й майстерно збуджує в інших душах – основа епідейктичних промов, бо людині до вподоби те, чого немає, а досягнення бажаного дарує людині насолоду. Саме на цій світлій, чистій, високій емоції радості базується прикрашувальна промова оратора, а догана – на почутті болу – почутті благородному й достойному благородної душі" [цит. за 1, с. 206]. Нагадаємо, що епідейктичні промови мають на меті хвалу, або хулу людини за певні її здобутки, досягнення або недоліки. Особливий дар майстра епідейктичного жанру красномовства – вміння побачити в іншому найкраще, показати це людям, ніби поставити його на п'єдестал замилювання, поваги й любові. Автори [1; 2; 4; 7; 8] сучасних програм і підручників дбайливо оберігають ці етичні принципи класичного риторичного мистецтва.

Стимулює безпосередні емоції *зміст* монологу, його новизна. Новизна інформації – це не стільки винятково «сенсаційне» повідомлення, скільки відомий факт в його оновленості, в особистісній інтерпретації, збагаченої думкою людини.

Емоції актуалізуються й певними *якостями змісту*, а саме: доступністю, переконливістю аргументації, простотою; багатством мови (її гнучкість, оригінальність, виразність, точність, афористичність висловлювань тощо), доцільним використанням прийомів лексичної зображувальності (застосування тропів – порівнянь, гіпербол, алегорій, метафор та ін.), а також прийомів стилістичного синтаксису.

Є.О.Ножин наголошує, що прийоми лексичної зображувальності мають зорову природу, а тому надають мові специфічного інтимно-особистісного забарвлення, переконливості, особливої емоційності й художньої образності: "Треба вчитися не прикрашати свій виступ художніми прийомами, а створювати промову за допомогою цих прийомів" [7, с. 210]. В них виявляється особистісне начало, безпосередні переживання, що створює враження реальності події, яка нібито розгортається на очах аудиторії,

Як ми казати вище, емоціональності мови можна досягти завдяки застосуванню прийомів стилістичного синтаксису, так званих фігур мови: стилістичний повтор; градація (наростання), тобто розташування слів у порядку зростання їх смислової та експресивно-емоційної значущості; інверсія; антитеза; повторення сполучників; риторичне питання або діалог та ін. І.Шведов підкреслює: «Смислові повторення – величезне благо мови усної... Це своєрідне «сонатне алегро» нашого мистецтва – схоже, як у великій музичній формі, де тема обов'язково проводиться три рази в різному інтонаційному викладенні» [11, с. 157].

Неабияке значення для емоційного сприйняття мови має *композиція* виступу, яка породжує відчуття гармонії, краси, радості, задоволення й насолоду. І.Шведов доводить, що побудова виступу підкоряється "правилу маятника": «Момент спадання на конкретних ділянках мови не є чимось

негативним, тяжким. Це не мертва смуга, а природний і необхідний елемент стійкої емоціональної конструкції» [11, с. 166]. На предметах гуманітарного циклу вчителі контролюють смислову, змістову логічність усних та письмових відповідей дітей, у творчих роботах, крім того, – стиль, виразність висловлювання. І лише на риторичі ми маємо можливість навчити дитину будувати «**емоціональну конструкцію**» промови, що надає мовленнєвому потоку темпоритмічної музикальності.

Зокрема, А.О.Леонт'єв винайшов, що в основі «магнетичного контакту» лежить не стільки «технічне уміння орієнтуватися в співбесіднику», скільки «уміння переходити від техніки до **внутрішнього моделювання**»: «Живий голос оратора звучить серед живої аудиторії. Досвідчений оратор заздалегідь знає думки й настрої своїх слухачів; він веде свою мову у відповідності до цього настрою; він винятково стриманий до тієї хвилини, поки не відчує, що оволодів ними й підкорив їх собі. Але як тільки з'явилось у нього це усвідомлення, він уже господарює над їхніми почуттями, як хоче, і без труднощів викликає навколо себе той настрій, котрий йому в дану хвилину потрібний» (П.С.Пороховщиков) [2, с.95].

Емоціональність будь-якої мови підвищується завдяки акустиці мовлення (характерним особливостям голосу – тембр, діапазон, сила, тон тощо), кінестиці (міміка, пантоміміка, жест, рух); техніці мовлення (темп, інтонація, паузи, дикція, дихання тощо). Голос кожної людини має виняткові індивідуальні характеристики, подібно до відбитків пальців, і вимагає постійної уваги, бо акустика мовлення повинна партнера або слухача заспокоювати, вселяти впевненість, надихати. Акустичні ресурси якісного мовлення – виразні, ясні, виражені й художньо довершені звук, темп, тембр, тон, а при цьому ще й гармонійна єдність думки та інтонації, логічні та психологічні паузи – є джерелом естетичної та етичної насолоди. Спеціалісти [2; 5; 6] називають п'ять елементів голосу: звучність, темп, висота, тембр, артикуляція. Психологічною основою повноти звуку є впевненість у собі й піднесення. Фізичною основою – правильне дихання.

Тембр голосу залежить від психічного стану людини: втомленості, пригніченості, сором'язливості або роздратованості. Хороший тембр – це звучання насичене, ясне, з чистими вібраціями, яке є результатом глибокого дихання, вільного резонування. Недоліки тембру (хрипливість, різкість, гортанність, гнусавість) часто обумовлені не стільки генетичними факторами, скільки елементарною безграмотністю щодо функціонування голосового апарату й порушеннями правил охорони голосу.

На уроках риторичі учні цілеспрямовано працюють над покращанням тембру голосу: вимовляють з різними почуттями й настроями одне й те ж саме слово; міняють тембр у залежності від конкретних ознак предмету (тверде-м'яке, важке-легке, гостре-тупе тощо); з різними тембровими відтінками передають моральні та естетичні риси характеру людини (щирість, щедрість, доброта, милосердя, мудрість, гордість тощо). Однак забарвлення голосу змінюється тільки у процесі справжнього переживання, а не його імітації: «Робота над голосом, але головне – щире людське почуття, яке виражає

ставлення до свого висловлювання, – ось умови, котрі роблять інтонацію виразною, а голос – гнучким» [2, с.106].

Висота визначає мелодичний малюнок мови, котрий ми створюємо за допомогою інтонацій. За тоном ми інтуїтивно можемо визначити, бажання і стан людини, його ставлення до нас і до життя взагалі: «Музика голосу» приховує в собі всі музичні компоненти. І чим повніше володіє промовець мелодикою мови – всіма її регістрами, здатністю до модуляції тощо – тим більшу естетичну насолоду приносить він слухачам саме звучанням, фонацією» [там же, с.21]. Діти на риторичі співають пісень, виразно розповідають вірші, прозу; працюють над недоліками інтонування (монотонністю; занадто високим або низьким тоном; виразністю; запобіганням повторюваних інтонаційних зворотів). Учні вчать передавати різноманітні почуття в інтонаціях, доходять висновку, що глибокі емоції, сум, жалість, ніжність, величне вимагають плавної зміни інтонацій; підозра, хвилювання, погроза виражаються пониженням голосу; стримані емоційні висловлювання допускають наспівне мовлення, тривале інтонування на одній висоті тощо. Учніям дуже подобається виконувати пропонувані у підручнику завдання з рубрик “Те ж слово та не так би мовити”, “Слухаємо, як говорять”, “Ввічливе прохання”, “Таємне прохання” та ін.

Темп – швидкість мови в цілому, тривалість звучання окремих слів, інтервали й паузи. Для школярів цікаво знати, що кваплива мова викликається несміливістю; збуджена – обумовлена схвальним пориванням, натхненням, захопленням; млява мова – недолік флегматичних і лінивих людей; невпевнена, «вимучена» мова звучить, коли людина не знає, що казати. Тривалість звучання відображає смислові відтінки, глибину переживання, вказує на потаємні почуття й хвилювання. Знервовані промовці розмовляють голосно, не застосовують виразних можливостей протяжного звучання, а різкість призводить до нечистого звуку, створює неприємне враження.

Ритм мови потребує застосування різноманітних *пауз*. Пауза полегшує дихання, дає можливість подумати про подальший хід думок, підкреслити важливі моменти промови та її кульмінацію. Початкова пауза має велике психологічне значення, нагадує період взаємного «пристосування», установлення зорового контакту, допомагає перебороти хвилювання тощо. Дуже поетично охарактеризував значення паузи І.Шведов: «Ви змовкли, але спілкування з аудиторією продовжується – на найтоншому, високому рівні. Люди міркують, переживають разом з вами – не поспішайте порушити такий стан.

Мені завжди чується якась таїна, чарівність у цій миттєвості тиші, коли відбувається диво духовного єднання багатьох людей. Така тиша дорожча за бурхливі оплески» [11, с. 182].

Кінестика – жести, міміка, пантоміміка мають відповідати образу людини етичної. Рух і жестикуляція, жест і міміка повинні виходити зі змісту мови, її емоційного напруження, бути нерозривними з динамікою думок і почуттів. Відомо, що зростання соціального статусу людини обернено пропорційне активності її рухів. Це є універсальною закономірністю для всіх культур. Уособлення влади, гідності, яка усвідомлює свою велич, унікальність,

пов'язується з дещо уповільненим, “застиглим” жестом. Тому дітей навчають не метушитись, вести себе впевнено, натхненно, приязно, небайдуже. Для відчуття впевненості, зокрема, велике значення має поза, в якій поєднуються невимушеність постави й легкість рухів. Поль Л. Сопер зауважує, що елементом рівноваги пози є жестикуляція.

Жести – це рухи, які посилюють враження від висловлюваних ідей. Ритмічно узгоджені з інтонацією, наголосами і паузами, жести домагають зосередити увагу людей на найважливішій частині виступу, виразити емоційне ставлення до думок, “заразити” аудиторію цим ставленням. Жести оратора викликають аналогічні ідеомоторні рухи у слухачів і настроюють їх на певні переживання. Поль Л. Сопер виокремлює види жестів у відповідності з їхнім призначенням – виразні; описувальні; жести, які вказують на щось; імітаційні [8, с. 154]. Автор формулює також правила користування жестами, з якими ознайомлюються учні: жест повинен бути мимовільним; не треба жестикулювати безперервно; керуйте жестами; вносьте розмаїття в жестикуляцію; жести повинні відповідати своєму призначенню. З метою тренінгу жестикуляції виконуються вправи на тренування й розвиток рухливості м'язів, релаксацію, стимулювання природної імпульсивної жестикуляції, на яку так багаті діти особливо молодших класів.

Міміка – найбільш дієвий стимулятор емоцій. Вона передає цілу гаму почуттів і переживань: радості й скорботи, сумнів та іронія, рішучість і підозра тощо. Вираз обличчя завжди повинен відповідати характеру мови. Найнебезпечніше, коли обличчя взагалі нічого не виражає, тому що ніщо так не бентежить оточуючих, як пустий погляд. Обличчя, зовнішній вигляд (зокрема, коректність і скромність одягу), манери повинні виражати впевненість, піднесеність, прагнення до спілкування, а також доброзичливе, дружнє ставлення. Учні виконують завдання: впізнати за виразом обличчя настрої героїв малюнку; розв'язати лабіринт “Тон-Міміка”; скласти за малюнками оповідання “Промовистий погляд”.

Значний діапазон почуттів виражає посмішка як прояв духовного здоров'я і моральної сили людини. Смішне – один із засобів підсилення емоційності слова, але Д.І. Писарєв застерігає: «Коли сміх, грайливість і гумор служать засобом, тоді все благополучно. Коли вони становляться метою – тоді починається розумова розбещеність». Учні вчать розрізняти види смішного в діапазоні від іронії до сарказму. Особливою формою емоційної критики є іронія, коли через відповідну інтонацію, з якою вимовляється позитивна якість, висміюється протилежна їй негативна риса. Будь-яке слово, сказане з іронічною інтонацією, набуває протилежного за значенням смислу. Діти знаходять і самостійно створюють каламбури, оновлюють відомі афоризми.

Великої уваги надається *техніці мовлення* – роботі над дикцією, артикуляцією. Необхідним компонентом уроків риторики є “мовна розминка”, яка включає роботу над диханням, над вимовлянням складних слів, скоромовками й чистомовками, віршиками, усними міні-оповіданнями; виконання різноманітних логопедичних вправ тощо.

Отже, морально-естетичний, духовний потенціал оратора-майстра базується на емоційній культурі, що дає успіх у керуванні власними емоціями, емоціями аудиторії, дає можливість орієнтуватися в “симфонії почуттів” слухачів, нейтралізувати одні й викликати інші емоції, які дарують багатючий спектр позитивних почувань: «Ораторська **проза**, виплекана духом, серцем талановитого оратора, має всі ознаки **мистецького** твору, бо в ній є **музика** серця автора, **поезія** одухотвореної думки, а в ній переливається веселкою **фарби** краси божественного логосу, виголошеного в ім'я істини, добра й любові” [1, с. 182].

Література

1. Зязюн І.А., Сагач Г.М. Краса педагогічної дії: Навчальний посібник для вчителів, аспірантів, студентів середніх та вищих навчальних закладів. – К.: Українсько-фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1997.
2. Иванова С.Ф. Лекторское мастерство (Лекции для лекторов). – М.: Знание, 1983. – 112 с.
3. Карпенко І., Сілютіна І. Емоційна культура майбутнього вчителя // Рідна школа. – 1998. – № 6. – С. 3 – 5.
4. Ладыженская Т.А., Ладыженская Н.В., Никольская Р.И., Сорокина Г.И. Детская риторика в рассказах и рисунках: Учебные тетради и учебники для 1 – 6 классов. – М.: Издательский дом «Синфо»; Издательство «Баллас», 1998–1999.
5. Лобач О.О. В.О.Сухомлинський про систему емоційного виховання школярів // Теорія і практика сучасного естетичного виховання у контексті педагогічної спадщини Василя Сухомлинського: Зб. наук. ст. – Полтава, 1998. – С. 140 – 145.
6. Маркичева Т.Б., Ножин Е.А. Мастерство публичного выступления: Учебное пособие. – М.: Знание, 1989. – 176 с.
7. Ножин Е.А.. Мастерство устного выступления. – 3-е изд., перераб. – М.: Политиздат, 1989. – 255 с.
8. Поль Л. Сопер. Основы искусства речи: Пер. с англ. – 2-е испр. изд. – М.: Прогресс; Прогресс-Академия, 1992. – 416 с.
9. Сущенко Т.И. Эмоциональная культура в профессиональном творчестве воспитателя // Проблемы освоения театральной педагогики в профессионально-педагогической подготовке будущего учителя: Материалы Всесоюзной научно-практической конференции. – Полтава, 1991. – С.54 – 56.
10. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5-ти т. Т.1. – К.: Радянська школа, 1976. – 654 с.
11. Шведов Игорь. Искусство убеждать. Беседы о современном красноречии. – К.: Молодь, 1986. – 224 с.